

1. MENŠINY A MIGRACE: ZÁKLADNÍ POJMY A VÝCHODISKA VÝZKUMU

Dušan Janák ml. – Dušan Janák – Lubomír Hlavienka

Menšiny jsou důležitou součástí asi všech společností, jejichž velikost přesáhne pouhou hrstku lidí, kteří se mezi sebou osobně znají. Menšinová problematika byla od počátku 20. století jedním z důležitých témat sociálních věd, přičemž klíčový význam měly národnostní a etnické menšiny. Jedním z důležitých faktorů vývoje těchto menšin i národnostní struktury společnosti jsou migrace obyvatelstva. V kapitole připomeneme výběrově základní literaturu k této problematice, dále se budeme věnovat vymezení menšin, zejména národnostních a etnických, a obecným konceptům sociální inkluze a exkluze i asimilace a integrace menšin. Pozornost budeme věnovat i základní typologii a terminologii migrací, hlavním formám mezinárodních a vnitřních migrací i rozdílům mezi migrací politickou a ekonomickou a dobrovolnou a nucenou. Nakonec se pokusíme zhodnotit možnosti a limity zachycení národnostní struktury obyvatelstva ve sčítáních lidu od roku 1921 v Československu i České republice.

1.1 LITERATURA A PRAMENY

Většina výzkumů menšinové problematiky je empirického charakteru a má podobu studií konkrétních menšinových skupin, nicméně existuje početná a pro konceptuální ukotvení empirického výzkumu důležitá teoretická literatura. V první polovině 20. století výzkumy probíhaly především v kontextu národnostní problematiky,¹ od 60. let se postupně dostává pozornosti i jiným typům menšin a menšinových skupin a výzkum se diverzifikuje podle typu

1 Přehledově k dobové sociologické teorii viz např. JANÁK, Dušan. *Problematika národa v počátcích sociologické teorie ve střední Evropě prizmatem tzv. habsburského dilematu Ernesta Gellnera: Příspěvek k historické sociologii vědění*. Sociológia – Slovak Sociological Review 51, 2019, č. 2, s. 152-178, pro celkové přehledy jsou důležité práce Miroslava Hrocha (např. HROCH, Miroslav (ed.). *Pohledy na národ a nacionalismus*. Čítanka textů. Praha 2003.)

skupin.² Při úvahách o základních konceptech a pojmech používaných při výzkumu menšin v sociálních vědách přitom vycházíme z některých již dříve v rámci projektu publikovaných prací.³

Při zkoumání menšinové problematiky je vždy důležitý její legislativní rámec. V České republice/ V českém právním řádu se jí, především v národnostních a etnických souvislostech, věnuje několik právních předpisů a mezinárodních dohod.⁴ Pro praxi veřejných politik je klíčový důraz na to, že příslušnost k národnostní a etnické menšině je otázkou svobodné volby a dobrovolné sebeidentifikace z důvodů ochrany těchto skupin. Mezinárodní Rámcová úmluva o ochraně národnostních menšin je mj. uvedena tezí, že „převratné události v historii Evropy ukázaly, že ochrana národnostních menšin má základní význam pro stabilitu, demokratickou bezpečnost a mír na tomto kontinentě“. Vedle toho jsou vyjmenovány další politické i filosofické ideály a dohody, o které se Evropa opírá a které vedou Radu Evropy k přijetí úmluvy.

Při úvahách o evropských migracích Klaus J. Bade konstatoval, že se setkáváme s „mimořádně komplexní historickou realitou“, v níž hrají zásadní roli dva faktory. Jednak zde docházelo nejen k pohybu lidí přes hranice, ale i změnám hranic, které se doslova „přesouvaly přes lidi“, jednak mezi „jednotlivými formami a strukturami migračních procesů a migračního chování byly plynulé přechody“ a vzájemně se ovlivňovaly, takže jakýkoliv pokus o jejich typologii či „utřídění“ se vyznačuje vysokou mírou abstrakce.⁵

Snahy o typologické i terminologické utřídění migrací vznikaly v rámci celé řady společenskovedních disciplín, jejichž přístupy, metody a terminologie se do nich promítaly. Výsledkem jsou často značné rozdíly, které umocňuje ještě používání dobové terminologie, avšak pokusy o nalezení nějakých nadčasově a obecně platných pojmů v případě konkrétních historických jevů a událostí jsou problematické. Obsáhlý přehled (nejen) historické literatury k mezinárodním migracím od poloviny 18. do konce 20. století přináší Klaus J. Bade,⁶

2 Dominantní oblastí je dlouhodobě problematika etnických menšin (k literatuře výběrově viz dále v textu), náboženským menšinám ve formě výzkumu náboženských skupin se věnuje specializovaná oblast sociologie, novým tématem jsou sexuální menšiny. Svěbytnou oblast a způsob studia menšinových skupin představují od 60. let tzv. subkulturní studia.

3 Text vychází z předchozích publikací v rámci projektu NAKI II: JANÁK, Dušan. *Skryté menšiny: ke koncepčním otázkám výzkumu menšin ve veřejné správě*. Veřejná správa a sociální politika 1, 2021, č. 1, s. 73–91; JANÁK, Dušan – OLÁH, Gábor. *Teoretické souvislosti poznávání problematiky národnostních menšin*. In: HLAVIENKA, Lubomír – KOLÁŘ, Ondřej – JANÁK, Dušan (eds.). *Lidé z daleka. Vietnamci a Mongolové v českých zemích*. Katalog k výstavě fotografií J. Štreita. Opava 2020, s. 5–23.

4 K problematice menšin speciálně se vztahují především tyto právní předpisy:
Ústavní zákon č. 2/1993 Sb., Listina základních práv a svobod, ve znění pozdějších předpisů.
Zákon č. 273/2001 Sb., o právech příslušníků národnostních menšin a o změně některých zákonů, ve znění pozdějších předpisů.
Zákon č. 198/2009 Sb., o rovném zacházení a o právních prostředcích ochrany před diskriminací a o změně některých zákonů (antidiskriminační zákon), ve znění pozdějších předpisů.
Právně důležitým dokumentem je také mezinárodní dohoda Rámcová úmluva o ochraně národnostních menšin a pro právní rámec vedení menšinových statistik k ní vypracovaný Tematický komentář č. 4. Rozsah působnosti Rámcové úmluvy o ochraně národnostních menšin.
K sociálněvědnímu výzkumu obecně se vztahuje především Obecné nařízení na ochranu osobních údajů neboli GDPR (General Data Protection Regulation) a zákon č. 110/2019 Sb., o zpracování osobních údajů, ve znění pozdějších předpisů.

5 BADE, Klaus J. *Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou staletí*. Praha 2004, s. 8–9.

6 Tamtéž, s. 9–10, 430–483.

v české historiografii určitý protějšek představují např. práce Jaroslava Vaculíka o českých menšinách v zahraničí, který se věnoval i problematice reemigrace a repatriace po druhé světové válce.⁷

K této problematice existuje relativně početná starší i novější česká literatura začínající v 60. letech minulého století, kterou připomíná včetně regionální výběrové bibliografie seřazené podle šesti pohraničních oblastí stanovených Státním úřadem statistickým v roce 1946 práce Františka Čapky, Lubomíra Slezáka a Jaroslava Vaculíka o novém osídlování pohraničí českých zemí po roce 1945.⁸ Kromě studií a článků uvedených v oddíle věnovaném oblasti východních Čech, severní Moravy a Slezska a týkajících se vesměs let 1945–1947 lze čerpat potřebnou faktografii ke sledovanému regionu i z některých starších prací.⁹ Českou i zahraniční literaturu k problematice nucených migrací analyzoval Tomáš Dvořák v monografii o formách vnitřního odsunu v Československu v letech 1947–1953.¹⁰ Souhrnný pohled na společenskovední studia mezinárodních migrací u nás i v západních zemích přináší práce Zdeňka R. Nešpora, jenž mj. charakterizoval více než dvacet mezinárodních migračních pohybů v moderních českých dějinách.¹¹ Současným problémům migrace, zejména pracovní, se věnuje celá řada prací z oblasti ekonomie, demografie i sociální geografie.¹²

7 Např. VACULÍK, Jaroslav. *Češi v cizině 1850–1938*. Brno 2007; TÝŽ. *České menšiny v Evropě a ve světě*. Praha 2009 (výběr z literatury s. 293–302); TÝŽ. *Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů*. Brno 2007; TÝŽ. *Poválečná repatriace tzv. přemístěných osob*. Brno 2004.

8 ČAPKA, František – SLEZÁK, Lubomír – VACULÍK, Jaroslav. *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*. Brno 2005, s. 211–223.

9 Tamtéž, s. 222. Dále např. BAJGER, Lubomír. *Ostravsko po druhé světové válce 1945–1948. Obyvatelstvo a pracovní trh*. Ostrava 1971; KÁŇA, Otakar. *Historické přeměny pohraničí. Vývoj pohraničních okresů Jeseník, Rýmařov, Bruntál a Krnov po roce 1945*. Ostrava 1976; PLAČEK, Vilém. *K otázce osídlení pohraničních oblastí Severomoravského kraje v letech 1945–1982*. *Vlastivědné listy* 15, 1989, č. 2, s. 3–7 aj.

10 DVOŘÁK, Tomáš. *Vnitřní odsun 1947–1953. Závěrečná fáze „očisty pohraničí“ v politických a společenských souvislostech poválečného Československa*. Brno 2013, s. 20–38. Poukázal přitom mj. na příkladu česko-německé diskuse o odsunu, resp. vysídlení či vyhnání Němců z Československa na problematičnost podobných debat a nutnost „respektovat historicitu určitých pojmů v konkrétních kontextech.“ Současně upozorňuje na rozdílné vnímání a různé konotace analogických pojmů v různých jazycích. Tamtéž, s. 24–25.

11 NEŠPOR, Zdeněk R. *České migrace 19. a 20. století a jejich dosavadní studium*. *Soudobé dějiny* 12, 2005, č. 2, s. 245–283; TÝŽ. *Jak dál bádát o mezinárodních migracích? Vývoj a perspektivy současných západních studií*. *Soudobé dějiny* 12, 2005, č. 3–4, s. 672–685; TÝŽ. *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty. Prolegomena k sociologickému studiu českých emigračních procesů 20. století se zvláštním zřetelem k západní reemigraci 90. let*. Praha 2002 aj.

12 Např. Dočasná a cirkulární migrace: empirické poznatky, aktuální nastavení politik a praxe a budoucí perspektivy v členských státech EU. Česká republika, [online], dostupné na: <https://www.emncz.eu/wp-content/uploads/2020/12/67.pdf> [cit. 22.9.2021]; ČERMÁK, Zdeněk – JANSKÁ, Eva. *Rozmístění a migrace cizinců jako součást sociálněgeografické diferenciace Česka*. *Geografie* 116, 2011, č. 4, s. 422–439; DRBOHLAV, Dušan a kol. *Migrace a (i)migranti v Česku. Kdo jsme, odkud přicházíme, kam jdeme?* Praha 2010; TÝŽ (ed.). *Nelegální ekonomické aktivity migrantů (Česko v evropském kontextu)*. Praha 2010; SLANÝ, Antonín a kol. *Konkurenceschopnost, růstová výkonnost a stabilita*. Brno 2011, s. 41–68 aj.